

ПРОБЛЕМА ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ

Розумний Максим Миколайович,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник

У статті розглядається проблема політичного лідерства в Україні, що є однією з головних перешкод для успішного формування політичної системи держави та становлення політичної нації. Місія політичного лідера полягає у завершенні процесу набуття суб'єктності національною спільнотою. Феномен харизматичної легітимації пов'язаний з цією місією. Завдяки ефективному лідерству спільнота отримує легітимну владу, а також здійснює необхідний вибір шляху національного розвитку, що включає критерії та ознаки національної ідентичності, модель політичної системи, зовнішньополітичну орієнтацію та ін.

Обґрунтовується висновок про те, що очікування сильного лідера, який здатний розв'язати більшість суперечностей національного проекту, є ключовою інтенцією політичного життя України періоду державного становлення. Цей запит зберігатиме свою актуальність доти, доки не будуть зафіксовані основні орієнтири та правила, що визначатимуть життя держави і суспільства.

Ключові слова: політичне лідерство, культура посткомунізму, харизматична легітимація, національний проект, інститут президенства, еліта.

Rozumnyi Maksim

THE PROBLEM OF LEADERSHIP IN THE UKRAINIAN NATIONAL PROJECT

The article is devoted to the problem of political leadership which is one of the main obstacles to build successful political systems of the state and to establish a political nation. The mission of a political leader is forming to complete the process of gaining subjectivity of national community. The phenomenon of charismatic legitimacy is linked to this mission. The community receives a legitimate power by this way, and also makes the needed choices towards national development, which includes the criteria and characteristics of national identity, model of political system, foreign policy orientation and others.

Expectations for a strong leader who is able to solve most of the contradictions of the national project, is the key intention of the political life of independent Ukraine. This request will maintain its relevance as long until the basic guidelines and rules that determine the life of the state and society be established.

Keywords: political leadership, postcommunism culture, charismatic legitimation, the national project, presidentialism, the elite.

Розглядаючи питання політичного лідерства в сучасному українському контексті, не можна оминати увагою той факт, що політична культура громадян України сформована не лише під впливом традиційних соціокультурних форм та психологічних особливостей українського етносу чи колізій самоорганізації української політичної нації XX сторіччя. Не меншою, а можливо й значно більшою — від самого моменту проголошення незалежності — була роль політичних традицій і очікувань мас, властивих усьому пострадянському простору.

Однією з важливих детермінант політичної самоорганізації української нації в умовах незалежності стала специфічна **політична культура посткомунізму**.

На думку багатьох дослідників, є підстави говорити про спільні риси поведінки еліти і маси, лідерства, єдину логіку розвитку політичних інститутів у країнах, що утворилися після розпаду СРСР. Така подібність спостерігається, щонайменше, до кінця 1990-х років. Науковці нових незалежних держав у цей період ведуть пошук спільного понятійного та концептуального інструментарію, здатного адекватно описувати трансформації та передбачати їх наслідки [1–4].

Ідеться про певну модель, яка би, попри національні модифікації, дозволяла тлумачити політичні процеси на пострадянському просторі як закономірні й підпорядковані спільним тенденціям.

В умовах невідповідності завищених очікувань та реалій посткомуністичного суспільства, яке, до того ж, перебувало в стані інституційної, моральної та світоглядної кризи, національна свідомість шукає позитивні сценарії національного розвитку, одним з яких є модель **харизматичної легітимації**.

Травматичний стан колективної психіки та злам світоглядних уявлень створює сприятливий контекст для появи запиту на харизматичного лідера, оскільки за цих умов знижується здатність до критичного мислення і підвищується навіюваність мас, провокується поява надцін-

них ідей та уявлень про індивідуальну і групову місію як компенсаторні наслідки перманентної депресії та соціальної неспроможності.

Відповіддю на очікування мас стає персоніфікація політичного простору: перехід на лідерські принципи формування і діяльності партій, відповідна перебудова та технологічний супровід виборчих кампаній, фокусування уваги ЗМІ на особистостях провідних політиків тощо.

Крім того, **персоніфікація національного вибору**, уявлення про особисту відповідальність лідера за долю народу і держави загалом характерні для романтичного дискурсу «державотворення». Апологетика незалежності закономірно втілюється у специфічні символічні форми, в яких особисте тісно пов'язане з національним.

Реалізація ж цього запиту та відповідь на історичний виклик, яку дає спільнота та її керманичі, залежить, вочевидь, від стану політичної системи та інших суспільних інституцій, відповідальних за вироблення та реалізацію національної ідеї.

Загалом пострадянська дійсність дає багатий емпіричний матеріал для дослідження механізмів суспільної та політичної самоорганізації, серед яких лідерство, в тому числі, харизматичне, відіграє одну з провідних ролей. Адже саме у процесі становлення нових держав та нових політичних націй незмірно зростає роль особистостей, які опиняються на чолі своїх народів. Масштабність та унікальність викликів, які постають перед цими політиками, спонукають їх або прийняти на себе роль творця нової суспільної реальності, або визнати свою неспроможність (що під силу далеко не кожному політику).

Важливою передумовою поширення нового типу лідерства в Україні на рубежі 1980–1990 років стали дві парламентські виборчі кампанії (до Верховної Ради СРСР та до Верховної Ради УРСР), а також президентські вибори 1991 року, під впливом яких політичний простір був остаточно переформатований на засадах публічності та конкурентності. Поширення політичних технологій дало підстави деяким політологам в

Україні та Росії говорити про універсальні засоби привернення уваги і симпатій виборця, пропонувати оптимальний стиль і методи ведення кампанії, які гарантували якщо не перемогу, то принаймні цілком пристойний результат [5, 6].

Перетворення виборів на ключовий елемент політичного процесу призводить до корекції поведінки і позиціонування суб'єктів політики. З одного боку, участь у виборах змушує їх приділяти більше уваги публічним аспектам діяльності та свідомо конструювати свій імідж, а з іншого — запобігає формуванню уявлення про особисту виключність, месіанізм, що, найчастіше, є атрибутами монополізму влади та її носія.

Реальне політичне суперництво уперше дає підстави говорити про явище лідерства у вітчизняному політичному контексті. Коли йдеться про загальнонаціональний рівень, то тут, на думку дослідників Ю. Зушика, Д. Кривошеєнка та В. Яблонського, «чітко простежуються чотири основні фази лідерства — його ініціація, просування, інституалізація та підтримка (підкріплення) лідерства» [7]. Важливо відзначити, що в цьому випадку йдеться про т.зв. «велике» лідерство, що за своїми характеристиками певною мірою наближається до ознак харизматичності.

Таким чином, особливості трансформаційного періоду сформували суспільний запит на сильного лідера, який взяв би на себе відповідальність за визначення орієнтирів розвитку і за реалізацію відповідної політики на ділі. Тож цілком закономірно в більшості пострадянських країн початковий період незалежності пов'язаний з утвердженням **інституту президентства**.

Приклад у цьому подали М. Горбачов, який нетривалий час встиг побути президентом СРСР, та, головним чином, Б. Єльцин, який поєднав традиції російської моноцентричної моделі влади з новим для народів колишньої імперії владним інститутом. Особливо виразним президентське домінування в новому суспільно-політичному контексті стало після силового розв'язання конфлікту 1993 року між президентом Єльциним та опозиційною щодо нього коаліцією, представленою керівництвом парламенту.

Надалі ця визначальна роль президента зберігається в нових незалежних країнах такою ж мірою, якою в них зберігають свою чинність традиції політичної культури посткомунізму та

наскільки залишаються актуальними завдання виходу зі специфічного стану перехідного періоду [8].

Більшість дослідників відзначають тенденцію до утворення авторитарних режимів на основі посилення президентської влади як провідну рису політичного процесу в пострадянських країнах. На цій основі в науковій літературі та публіцистиці витворився навіть специфічний дискурс авторитаризму, що мав особливо значне поширення на рубежі сторіч. Прихильники ідеї авторитарного правління наголошували на його об'єктивній зумовленості завданнями суспільного розвитку, а противники такого підходу визначали монополізацію влади як консервативний чинник, що перешкоджає процесам суспільно-політичного саморегулювання на конкурентній основі [9–11].

Серед особливостей інституту президентства на пострадянському просторі дослідник М. Кармазіна звертає увагу, зокрема, на те, що більша частина президентів країн СНД «володіє владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами» (як приклади, наводяться президенти Білорусі А. Лукашенко, Туркменістану — С. Ниязов, Азербайджану — Г. Алієв, Молдови — В. Воронін, а також вказується на маніпулятивний характер виборчих кампаній Б. Єльцина 1996 року та Л. Кучми 1999 р.). Інша особливість політичної культури національного лідера в умовах посткомунізму означена як тенденція до передачі влади від одного президента до його наступника, — так би мовити, у спадок [12].

Еволюція феномену президентства на пострадянському просторі мала спільну логіку, підпорядковану становленню політичної культури посткомунізму. Її визначальні риси: корпоративність влади, некомпетентність і безвідповідальність еліти, патерналізм мас, т.зв. фасадна демократія і поширення позаінституційних (корупційних або насильницьких за своєю суттю) форм взаємодії на горизонтальних і вертикальних рівнях суспільних комунікацій [13].

За цих умов дії президентського центру влади об'єктивно спрямовані на відновлення контролю за суспільно-політичним життям країни на матриці радянської адміністративної системи. Для цього йому потрібен бюрократичний апарат і достатній рівень суспільної легітимності.

В Україні пострадянський президенціалізм мав свої особливості. Президент Кучма, перед яким

ці завдання постали після перемоги на виборах 1994 року, виявився управлінцем досить ефективним і адекватним викликам часу. Створена ним Адміністрація Президента, що впродовж майже цілого десятиріччя залишалася неконституційним органом, виконала роль бюрократичної консолідації владного режиму та стала центром формування єдиної системи управління країною у формально-інституційних та неформальних вимірах.

Українська “шантажистська держава” [14] отримала свого справжнього лідера і менеджера. Однак друге завдання — забезпечення суспільної легітимності, яка б спиралася на прийнятні для усього суспільства цінності, принципи владарювання, критерії ідентичності та визнані на їх основі повноваження центральної влади, — давалося новому лідеру значно важче.

О. Білий відзначає спільні підходи, які в середині 90-х років демонструють президентські центри Росії та України до вирішення проблеми своєї легітимності. Коментуючи запит Адміністрації Президента на розробку теоретичних засад “національної ідеї”, що виник у середині 1990-х років, науковець зазначає, що “навіть у часі збіглися замовлення адміністрації Єльцина і адміністрації Кучми створити “єдину неподільну” ідеологію, яка відіграла б роль консолідуючої сили, а, по суті, виготовити нову міфологію зверхності, спрямовану на утвердження тих способів урядування, що виникли внаслідок стихійних аварійних імпровізацій старого апарату” [15, 377].

Але вже у цей час траєкторії розвитку президентської моделі в Росії та Україні розходяться не просто на інституційному та політико-культурному рівні, як це відбулося в кризові 1993–1994 рр., а й на рівні логіки розвитку національних проектів. Наявність чи відсутність харизматичного лідера відіграла в цій розбіжності одну з ключових ролей.

Якщо для адміністрації Кучми, на думку О. Білого, потреба в ідеологічній легітимності власної держави виникла унаслідок “вичерпання свого історичного ресурсу” “дилетантськи організованою” його попередником Л. Кравчуком “українізації”, то в Росії нова доктрина національної державності вимагалася на підтримку чи на заміну «згаслої» на той час харизми Б. Єльцина [15, 377–378].

Це означає, що в російському варіанті харизматична легітимність нового ладу й нової державності розвивалася за класичним, описаним ще

Вебером сценарієм т.зв. **рутинізації**. Суспільну мотивацію, яку на початку створює харизма лідера, надалі підтримують заснований на основі особистої відданості апарат та зафіксовані у вигляді ідеологічних концептів цінності та принципи, проголошені цим лідером.

Те, що така модель може виявитися дієвою і життєздатною в середньостроковій політичній перспективі (що вимірюється періодом правління одного лідера), засвідчив досвід іншої пострадянської країни — Білорусі. Рутинізована харизма Лукашенка була вчасно і дуже наполегливо підтримана системою централізованого управління та уніфікованою ідеологічною доктриною, що в підсумку дало дуже стійку політичну конструкцію.

В Україні ситуація розвивалася за іншою логікою. На тлі очікування власної *харизматичної* легітимності робилися спроби заміщення її паліативними формами легітимності *раціонально-прагматичної* (передвиборча риторика Л. Кучми періоду 1994 р.) та пристосованої до нових умов легітимності *традиційної*. Остання уявлялася тодішнім конструкторам національної свідомості як синтез принципів обов’язкової для всіх радянської державної ідеології та нового — національного — її змісту. Невдались цієї спроби засвідчила Конституція 1996 року, до якої був внесений дещо суперечливий із теперішньої точки зору пункт про недопустимість в Україні обов’язкової для всіх єдиної ідеології.

Технократичний стиль лідерства, як показує досвід пострадянських трансформацій, в кризових умовах нерідко стає більш придатним для здобуття і збереження влади. Але він не розв’язує основних суспільних суперечностей і не відповідає глибинним очікуванням населення. Тому, коли з’являється хоч якоюсь мірою харизматична альтернатива, технократичні лідери втрачають підтримку мас, незважаючи на свої заслуги у справі «забезпечення стабільності» та навіть на тлі зростання економіки і поліпшення добробуту громадян, як це сталося в Україні в першій половині 2000-х років.

Поява у публічному просторі фігури Віктора Ющенка, який певними рисами нагадував харизматичного лідера, одразу змінила політичну карту України. Мобілізуючим чинником стала також ідентифікація нового політичного лідера з національним проектом, що об’єктивно входив у фазу своєї актуалізації.

Утім, програма кандидата у президенти В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям», написана в традиційному річищі соціального популізму і патерналістських очікувань населення, відповідала цьому запиту дуже незначною мірою. Йому суперечив склад «команди» переможця, зібраної з політиків і підприємців, що в різний час були змушені залишити той самий табір влади, який демонізувала передвиборча агітація опозиційного кандидата. Небагато мали спільного з декларованими принципами національного порятунку і дії однойменного Комітету, що в більшості ситуацій демонстрував безпорадність або непослідовність.

За цих умов чи не єдиною підставою харизматичної легітимізації В. Ющенка була довіра більшості населення держави до його особистих моральних якостей.

Було би помилкою розглядати тенденції щодо проявів запиту на харизматичне лідерство ізольовано від питання про **зміст суспільних очікувань** та конкретний «порядок денний», що стоїть перед певною спільнотою в певний момент її історичного буття.

Спільною рисою національних лідерів пострадянського простору є те, що вони — в тій чи іншій формі — мусили дати «нову версію» ідентичності для своїх народів. Власне цією здатністю сформулювати і особистим прикладом представити ту **модель ідентичності**, яка є найбільш адекватною конкретній ситуації певної спільноти, її очікуванням, надіям та інстинктивним преференціям, значною мірою і вимірюється успіх політичного лідерства та міра харизматичності його носія.

Комунікативні стратегії та суспільні месиджі, що обираються при цьому, можуть кардинально відрізнитися — залежно від національних традицій, масштабів країни, темпераменту і навіть економічних чинників державного розвитку. Світоглядний прагматизм і традиціоналізм таких лідерів, як Лукашенко (Білорусь) і Назарбаєв (Казахстан), привів до успіху у справі легітимації національної державності так само закономірно, як ліберальний націоналізм Ландсбергіса, емоційна харизма Саакашвілі чи східний моноцентризм режимів Алієва та Ніязова.

Важливою детермінантою успіху є відповідність пропонованої моделі ідентичності інституційного дизайну культурним передумовам та реальним завданням, які постали перед спільнотою у

процесі її самоорганізації. У цьому складному поєднанні інституційних, світоглядно-культурних та психологічних чинників особистість лідера відіграє цементуючу і формотворчу роль.

До цього слід додати, що прийняття і реалізація національним лідером важливих рішень прямо пов'язана з його суспільною легітимністю, а тому здійснити справді кардинальні зміни в житті своїх народів здатні лише політики, наділені якщо не класичною формою харизми, то принаймні її послабленою модифікацією.

У цьому контексті значний інтерес викликає гіпотеза, сформульована сучасним дослідником явища політичної харизми Р. Ітвелом як «положення про інституційну харизму» [16]. Згідно з цим положенням, уже саме розміщення тієї чи іншої політичної фігури на вершині владної піраміди може додати її образу харизматичності у сприйнятті масою. Попередньо можна зробити припущення, що за цим критерієм посткомуністичні суспільства суттєво відрізняються, оскільки починають діяти соціокультурні детермінанти, закорінені в більш глибокі шари колективної свідомості та психології, ніж ті, що були засвоєні в умовах СРСР.

Вирішального значення тут набувають риси національного характеру, специфіка історичного досвіду та засвоєні спільнотою протягом минулих сторіч форми і принципи суспільної самоорганізації. Очевидно, що за цими критеріями ситуація в Росії, Грузії, Україні чи Туркменістані може кардинально відрізнитися.

Аналіз національно-культурних передумов явища політичної харизми в українському контексті приводить до висновку про **несприятливий у цілому ґрунт для реалізації цього типу лідерства в Україні**.

Найтісніший зв'язок феномена політичного лідерства наука традиційно встановлює з якістю і розвиненістю **політичної еліти** [17]. Як відомо, ступінь мобілізованості, відданість та ефективність групи підтримки є одним із вирішальних чинників успіху харизматичного лідера. Така група рекрутується з представників існуючого політичного класу, хоча основу її традиційно становлять радикалізовані контреліти.

Загальні характеристики вітчизняної політичної еліти, її правлячих груп та їх основних опонентів не дозволяють зробити висновок про

їхню готовність до висунення зі своїх лав чи ефективної підтримки харизматичного лідера, адекватного історичному виклику, що постав перед Україною як державою наприкінці ХХ ст.

Іншим суттєвим чинником, який упродовж усього перехідного періоду перешкоджав реалізації харизматичної моделі суспільної легітимації влади, був брак яскравих **ідей, концепцій і стратегій національного розвитку**, що міг би взяти на озброєння той чи інший претендент на статус національного лідера.

Відсутність дієвої групи підтримки, сформульованого й переконливого національного проекту суттєво зменшують шанси появи справжньої харизми, тому ситуація сприяє поширенню її замінників — штучних харизм, інституційної харизми, іконного лідерства.

Нереалізованість в Україні проекту харизматичної легітимації була одним із вирішальних чинників того, що в країні упродовж тривалого періоду зберігалася невизначеність базової політичної моделі та стратегічного напрямку національного розвитку.

Разом із тим культурна ситуація в Україні, зокрема, відсутність тривких інститутів національної самоорганізації, традицій політичної відповідальності еліти і маси, загальновизнаних символів і цінностей, що підтримували б політичний організм у стані функціональності, підводять до висновку про неможливість реалізації також і того типу легітимації влади і політичного ладу в цілому, який Вебер називає *традиційним*.

У контексті ж політичної культури посткомунізму, що значною мірою характерна для українського суспільного життя останніх двох десятиріч, малоімовірним є й інший тип легітимації, — за веберівською класифікацією, *легально-раціональний*. Спроби прищепити пострадянським суспільствам відповідні цінності та практики в ході лібералізації призводили лише до мутацій базової культурно-політичної моделі, поширення позаінституційних практик і взаємодій.

Отже, наразі є досить імовірним те, що запит на харизматичного лідера зберігатиметься в українській політиці доти, доки не будуть розв'язані основні суперечності націостворення та державного будівництва.

Список використаних джерел

1. *Політологія* посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало та ін. (ред.). — К. : Політична думка, 1995. — 363 с.
2. *Мельвиль А.Ю.* Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты / А.Ю. Мельвиль // Научные доклады. — 1999. — № 78.
3. *Певзнер Я.А.* Крах коммунизма и современные общественные отношения / Я.А. Певзнер. — М. : Наука, 1999. — 240 с.
4. *Данилов А.Н.* Переходное общество: проблемы системных трансформаций / А.Н. Данилов. — Минск : Універсітэцкае, 1997. — 431 с.
5. *Ашин Г.К.* Политическое лидерство: оптимальный стиль / Г.К. Ашин // Общественные науки и современность. — 1993. — № 3. — С. 115–126.
6. *Бебик В.* Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматися на політичному олімпі / В.Бебик. — К., 1993. — 127с.
7. *Зушик Ю.М.* Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні / Ю.М. Зушик, Д.В. Кривошеєнко, В.М. Яблонський. — К. : Альтерпрес, 1999. — С. 96.
8. *Батенко Т.* Королі СНД: портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі) / Т.Батенко. — Львів : Кальварія, 2000. — 216 с.
9. *Рудич Ф.* Політичне лідерство в країнах Центральної і Східної Європи / Ф.Рудич // Політичний менеджмент. — 2007. — Спеціальний випуск. — С. 4–15. — С. 14.
10. *Галкин А.А.* Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития / А.А. Галкин, Ю.А. Красин. — М. : Весь мир, 1998. — 164 с.
11. *Сааданбеков Ж.С.* Сумерки авторитаризма: закат или рассвет? / Ж.С. Сааданбеков. — К. : Ника-центр, 2000. — 624 с.
12. *Кармазіна М.* Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.) / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. — 2005. — № 3. — С. 30–31.
13. *Розумний М.М.* Політичний вибір України / М.М. Розумний. — К. : Смолоскип. — 1999. — С. 10–13.
14. *Дарден К.* Шантаж як засіб державного домінування: Україна за часів Кучми / К. Дарден // Східно-Європейський огляд. — 2003. — № 2/3. — Т. 10.

15. Білий О. Ідея суверенітету і стратегії урядування / О. Білий // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С. Макеєв (кер. авт. кол.). — К. : Політична думка, 1997. — С. 377.
16. Итвел Р. Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий / Р. Итвел // Социологические исследования. — 2003. — № 3. — С. 16.
17. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. — 2-ге вид, перероб. і доп. — Львів : Кальварія, 1996. — 224 с.

References

1. *Politologhiya* postkomunizmu: Politychnyi analiz postkomunistychnyh susupilstv [Politology of postcommunism: Political analysis of postcommunist societies] (1995). Kyiv: Politychna dumka [in Ukrainian].
2. Melvil, A.Y. (1999). Demokratische transity: Teoretiko-metodologicheskiye i prikladnyye aspekty [Democratic transits: Theoretical, methodological and practice issues]. Moscow: Nauchnyye doklady [in Russian].
3. Pevzner, Y.A. (1999). Krah kommunizma i sovremennyye obshchestvennyye otnosheniya [The collapse of communism and actual social relations]. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Danilov, A.N. (1997). Perehodnoye obshchestvo: Problemy sistemnykh transformatsiy [Society in transition: The problems of system transformations]. Minsk: Universitetskaye [in Russian].
5. Ashyn, G.K. (1993). Politicheskoye liderstvo: optimalnyi stil [Political leadership: the best style]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost — Social sciences and modernity*, 3, 115–126 [in Russian].
6. Bebyk, V. (1993). Yak staty populiarnym, peremohty na vyborah i utrymatys na polityshnomu olimpi [How to be popular, to win on election and to stay on the political Olimp]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Zuschyk, Y.M., Kryvosheienko, D.V., Yablonskyi, V.M. (1999). Fihury. Politychne liderstvo v suchasniy Ukraini [Figures. The actual political leadership in Ukraine]. Kyiv: Alterpres [in Ukraine].
8. Batenko, T. (2000). Koroli SND: Portrety dvanadtsiaty prezydentiv (tendentsiyi ta zakonomirnosti rozvytku v postradianskomu prostori [Kings of UIS: The portraits of twelve presidents (the trends of development on the postsoviet space]. Lviv: Kalvaria [in Ukrainian].
9. Rudych, F. (2007). Politychne liderstvo v krainah Tsentralnoi i Shidnoi Evropy [Political leadership in the countries of Central and East Europa]. *Politychnyi menedzhment — Political Management*, Special issue, 4–15 [in Ukrainian].
10. Halkin, A.A. & Krasin, Y.A. (1998). Rossiya na pereputie. Avtoritarizm ili demokratiya: variant razvitiya [Russia on the crossroads. Authoritarianism or democracy: the ways of transition]. Moscow: Ves mir [in Russian].
11. Saadanbekov, Zh.S. (2000). Sumerki avtoritarizma: zakat ili rassvet [Twilight of authoritarianism: sunset or sunrise]. Kyiv: Nika-Centr [in Russian].
12. Karmazina, M. (2005). Deyaki osoblyvosti prezydentstva na postradianskomu prostori (1991–2004 rr.) [Some presidency features in the postsoviet countries (years 1991–2004)]. *Politychnyi menedzhment — Political Management*, 3, 30–31 [in Ukrainian].
13. Rozumnyi, M.M. (1999). Politychnyi vybir Ukrainy [The political choice of Ukraine]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
14. Darden, C. (2003). Shantazh yak zasib derzhavnoho dominuvannia: Ukraina za chasiv Kuchmy [Chantage as way of state domination: Ukraine in the time of Kuchma]. *Shidno-Europeyskyi Ohliad — East-European Review*, 2/3, 10 [in Ukrainian].
15. Bilyi, O. (1997). Ideia suverenitetu i stratehiyi uriaduvannia [Idea of sovereignty and the strategies of governance] In Makeiev, S. (Ed.) *Demony myru i bohy viyny. Sotsialni konflikty postkomunistychnoi doby [The demons of peace and the gods of war. Social conflicts of postcommunist age]*. Kyiv: Politychna dumka [in Ukrainian].
16. Eatwell, R. (2003). Vozrozhdeniye harizmy? Teoriya i problemy operatsionalizatsii poniaty [Revival of kharisma? The theory and problems of operability of concepts]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya — Sociological Studies*, 3, 16 [in Russian].
17. Kuhta, B. & Teplouhova, N. (1996). Politychni elity i lidery [Political elites and leaders]. 2nd ed., rev. Lviv: Kalvaria [in Ukrainian].